

BİR YEMEĞİN TÜRKÇEMİZDEKİ HİKÂYESİ: MENEMEN

Prof. Dr. İsa ÖZKAN

Yemek kültürü bir milletin medeniyetinin ifadesidir. Zengin çeşitleri, besleyicilik değeri, lezzet ve sunumları ile bunlar etrafında oluşan sofrada adabı ve gelenekler milletlerin mutfak kültürlerinin yanı sıra fizikî ve dolayısıyla ruhî yapılarını da ortaya koymaktadır. Türk mutfağı zengin ve köklü bir geçmişe sahiptir. En eski Türk yemeklerine XI. yüzyıldan itibaren kaynaklarda geniş ölçüde rastlıyoruz. *Divanü Lügati't-Türk*'te pek çok yemek adı kaydedilmiştir(Geç, 1981: 57-68; Altıntaş, 1984:3-6). Yerleşik düzen veya yaylak ve kışlak hayatı ile değişik iklim ve coğrafya şartları, sosyal tabakalaşma Türk boylarının beslenme zevk ve alışkanlıklarını da nispeten farklılaştırmıştır. Yumurta ve onunla yapılan yemekler, kümes hayvanları beslemenin zorluklarını yaşayan göçebe boylardan ziyade, tarımla uğraşan; köy, kasaba ve şehir hayatının teşekkül ettiği dönemde Türk boyları arasında yaygınlık kazanmış olmalıdır. Yumurta kelimesi Kazaklarda *jumurtka*(Oraltay, 1984:108), Kırgızlarda *cumurtka* (Yudahin I, 1965:269), Altay Türklerinde *cımrta*(Altayca-Türkçe Sözlük 1999:62), Hakas Türklerinde ise *nımrha*(Baskakov, 1953:120) gibi birkaç ses değişikliği dışında pek çok Türk lehçesinde ortak(yumurta, Özbeklerde 'tuxum'; Uygurlarda 'toxom/toxum' şeklinde adlandırılmaktadır, 'Akabirov 1981:235'; 'Jarring, 1964: 310'). Oğuz grubunun tarihî metinlerinde yer alan ve ana malzemesi yumurta olan en eski yemek bugün de birçok Anadolu ağızlarında yaşayan *kaygana* yahut *kayganaktı* (Güzel, 1983:103; Sefercioğlu, 1985:54; Özkan, 1993: 282; Derleme Sözlüğü 1993:2696). Az çok okumuş yazmış sosyal gruplar arasında yemek kültürünü yansıtan şiirleri konu alan *simatiyelerde* pek kaydedilmemekle birlikte; âşık destanlarında *kayganaya* sıkça rastlamaktayız. *Menemen* ise eskiden beri hazırlanması, malzemelerinin kolay bulunuşu ve mâliyetinin azlığıyla hem kahvaltılarda, hem de öğle ve akşam gibi ana öğünyenilen, zengin-fakir her Türk âilesinin sofrasından eksik olmayan yemeklerimizden birisidir. Biz, bu bildirimizde Türkiye Türkçesinde yer ve yemek adı olarak bilinen *menemen* kelimesinin kökeni üzerinde durmaya çalışacağız.

Bilindiği üzere, Türkçe kelimeler bazı istisnalar dışında *m-* sesi ile başlamaz. Dilimizde *m-* ile başlayan Türkçe kelimeler ise çoğunlukla *b-*den gelişmiştir. Ben/men, bin/min, bin-/min-, boncuk/moncuk gibi. *Menemen* kelimesinin kökeni konusunda *m-* sesiyle başladığı için ilk bakışta akla bir şüphe gelebilir ve Türkçe kökenli bir kelime olmadığı düşünülebilir. Oysa biz bu kelimenin Türkçe olduğu ve bazı ses değişiklikleriyle *menemen* şeklinde günümüze kadar geldiğini düşünmekteyiz (Derleme Sözlüğü 1993:2696; Halıcı, 1990:51, 54). Türk mutfağının bu yemeği taradığımız kaynaklar içinde XVIII. yüzyıldaki bir yazmada *melemen* şeklinde geçmektedir (Sefercioğlu, 1985:54). Nitekim Tokat, Samsun, Çorum, Nevşehir gibi bazı Anadolu ağızlarında sözü geçen kelime bugün de *melemen* şeklinde işletilmektedir. Bilhassa Orta Karadeniz'deki Samsun ağızında bu kelime *melemen* olarak yaşamaktadır. XIX. yüzyıla ait yemek destanlarında da kelime *melemen* olarak kaydedilmiştir(Halıcı,

1990:51, 54) Dolayısıyla kelimenin eski ve bugünkü bazı ağızlarda yaşayan *melemen* şekli orijinal olmalıdır. Bize göre menemen kelimesi *mele* kökü ile *+men* isimden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Menemen biçimi ise son hecedeki *-n* sesinin etkisiyle gerileyici benzeşmeye uğrayarak ortaya çıkmıştır. Kelimenin gelişimini *mele+men>mene+men>menemen* şeklinde gösterebiliriz.

Türkçede *-man/-men* ekinin pek çok işlevi dikkati çekmektedir. Araştırmacılar belli vesilelerle bu hususlara değinmiştir. Besim Atalay, 1940'lı yıllardaki Türkoloji bilgileriyle hazırladığı "*Türkçemizde -Man/-Men*" adlı eserinde sözü geçen eki bütün yönleriyle ortaya koymaya çalışmıştır (Atalay, 1940:20-46). Ahmet Vefik Paşa *-man/-men* eki için "iri ve büyük"; Radloff ise Türk Dialektleri Sözlüğü (Opit Slovary Tyurkskich Nareçi/Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte)'nde aksıman örneği için "az miktarda ak" karşılığını vermiştir. Jean Deny de ekin mübalağa anlamına işaret etmiştir. Ancak Besim Atalay'a göre deli olmadığı halde delicesine hareket eden anlamındaki *delişmen* örneği bu görüşün tam aksini abartma değil azlık ve küçüklük ifade etmektedir (Atalay, 1940:20-46). Türkçe Sözlük'te de adı geçen ek için sıfattan küçültme sıfatı türeten ek anlamı gösterilmiştir (*Türkçe Sözlük*, 1998: 1532: örnek:koca-man, köle-men, köse-men). Yine "Kıstasü'l Beyan" adlı eserde *-man/-men* ekinin küçüklük ifade ettiği belirtilmiştir (Atalay, 1940:5-6). Yer (Dikmen, Narman); yemek (menemen); âlet (seğmen 'küçük sandalye'); meslek (sayman) ve topluluk (göçmen, Türkmen) adları yapan *-man/-men* ekinin dilimizde mübalağanın yanı sıra küçültme, benzerlik ve gibilik (ılıman 'bir iklim şekli veya suyun sıcaklık durumu') işlevleri bulunmaktadır.

Besim Atalay, söz konusu eserinde dilimizde çok işlenen bu ekle ilgili 350 örneğe yer vermiştir (Atalay, 1940:20-46). Ataman (başbuğ, reis), ayman (değirmi göz, El-İdrak), çöğmen (kulübe, Acıbadem), çülimen (karışık iş su birikintisi; Divan I, 1939:374) kösemen (Sürünün önünde giden çok tos yapan, çok aşan koç), sökmen (yiğitlere verilen bir san Divan I. 1939. s.444) kocaman, şişman, delişmen gibi bu ekle yapılmış dilimizde pek çok kelime bulunmaktadır. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* adlı eserinde *-man/-men* ekini "İsimden Üreme Ekler" başlığı altında değerlendirmiş ve "*-men* sıfatının eski Türkçede büyütme anlamıyla kullanılmış olduğunu farz edebiliriz" diyerek *-man/-men* ekiyle yapılmış kelimeleri *Türk* sözünden türetilen *Türkmen* kelimesini örnek göstermiştir (Banguoğlu, 1986:196-197). Muharrem Ergin ise, *Türk Dil Bilgisi* adlı eserinde, az işlek ekler arasında kaydettiği *-man/-men* ekinin "mübalağa ve benzerlik ifade eden isimden isim yapma eki" olduğunu belirterek, kocaman, karaman, akman, kölemen ve küçümen (<küçükmen) örneklerini zikreder (Ergin, 1993:167). Ergin, ayrıca, fiilden isim yapan *-man/-men* ekinin varlığını da kaydeder. Bu bahiste verdiği göçmen ve şişman örneklerinin aynı zamanda isim kökleri olduğundan söz ederek bu kelimelerin de isimden türetilmiş isimler olabileceğini de ilâve eder. Burada üzerinde durulması gereken hususlardan biri, *-man/-men* ekinin iki ayrı yapım eki olup olmadığıdır. Türkçede bir kök hem fiil, hem de isim olamayacağına göre, *-man/-men* ekinin de hem fiil, hem de isim türetmesi mümkün değildir. Ancak, ses olayları sonucunda bazı kelime tabanları sesteş hâle gelebilir. Ayrıca Türkiye Türkçesinde *-man/-men*

ekinin renk bildiren sıfatlar yaptığı örnekler de vardır. Güney Anadolu Türkmenleri arasında *akman* “ak renkte olan, ak kişi” *alaman* ise “rengi ala, sarı renge çalan” karşılığında işletilmektedir (Yund, 1981:5).

Melemen kelimesinin ilk bölümünü teşkil eden *mele* nereden gelmektedir? Menemeni “Yumurtalı sivri biber, domates yemeği” şeklinde tarif eden Türkçe Sözlük’te *mele* için herhangi bir karşılık verilmemiştir (Türkçe Sözlük 2, 8. basım Ankara 1998, s. 1532) Türk lehçelerinde de bu sözle ilgili verilere Türkmençe dışında rastlanmaktadır. Türkmen Türkçesi Sözlüğünde *mele* bir madde başı olarak yer almıştır. Ya. Hamzeyev’in hazırladığı *Türkmen Dilinin Sözlüğü* adlı eserde *mele* “sarıgıltı açık renk, öçüğü sarı renk/Açık sarımtırak renk, boz renk” (Hamzeyev, 1962:437) şeklinde gösterilmiştir. Allen, J. Frank-Jeren Touch-Werner’in hazırladığı Türkmençe- İngilizce Sözlük’te *mele* “sarımtırak, açık kahverengi” olarak açıklanmıştır. Ayrıca “Gümü gızıla övürmek için ene yerin, *mele* toprağın dilini bilmeli/Kumu altına çevirmek için ana yurdunun boz toprağının dilini bilmelisin”. “Amıderyanın *mele* suvu/Amuderya’nın sarı suyu” (Allen- Touch-Werner 1999:373) şeklinde örnekler de verilmiştir.

Farsça *Ferheng-i Muin* adlı sözlükte, *mele* kelimesi, kökeni belirtilmeden “hâki renginin bir çeşididir” şeklinde açıklanmıştır (*Ferheng-i Muin* IV, 1992: 2352). Yine Farsçanın en zengin sözlüklerinden biri olan ve kelimelerin menşelerini de gösteren 18 ciltlik *Dehhuda*’da *mele* “pamuklu bez parçası; haki renk, beyaz” anlamıyla kaydedilmiştir (*Dehhuda* IV, 1345:5032). Türkmenistan Türkçesinde ise *mele*’nin karşılığı “sarı” olarak verilmişti. *Mele* sözü Türkçeden mi Farsçaya, yoksa Farsçadan mı Türkçeye geçmiştir? Bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Ancak *melenin* Türkçe *bele-* fiilinden söz başındaki *m-*’nin değişimiyle yapılmış bir isim olabileceği düşünülebilir. Bilindiği gibi *bele-* fiilinden *bele-k* yer ve eşya adı olarak bugün Türk Lehçelerinde ve Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır. Antalya’da ünlü bir tatil beldesine Belek denildiği gibi “beşik belek” ya da “bez-belek” sözü de dilimizde sıkça kullanılmaktadır. *Bele-k* sözündeki *-k*’nın tıpkı *bilig* ve *sarıg* sözünde olduğu gibi *bele-g* > *beleğ* > *bele* sözüne ve oradan da *meleye* dönüşmüş olabileceği söylenebilir. Türkçede *bele-* fiil olarak çok işletilmekte ve tarihî metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Divanü Lügati’t Türk’te “ol kençin beledi, (o çocuğu beşiğe yatırdı, beledi)”; “ol anı kanığa beledi, (o onu kanına beledi)” (Divanü Lügati’t-Türk III, 1941:270) Eski Türkçede *bele-* bugünkü anlamıyla kullanılmaktadır (Clouston, 1972:332, Sevortyan, 1978:111). Kana belenmek, bebek belemek, toza, toprağa belenmek gibi ifade kalıpları her zaman bir şeye başka bir nesnenin bulaşması veya karışması anlamında kullanılmaktadır. Melemende ise yağ, biber, domates gibi nesnelere temel malzeme olan yumurtanın karışması ve hâkim sarı rengin ortaya çıkması söz konusudur. Belemek fiili Türk boylarının hayatında doğumla birlikte bebeğin höllük toprağıyla kundaklanmasından başlayarak çocukluk çağlarında üzerinde yuvarlanıp toza belendikleri, tarım toplumlarında kaderlerinin bütünleşerek hercümerç olduğu nihayet ölümle birlikte koyununda uydukları uzun bir süreci kapsamaktadır. Hatta ‘toprağa belenmek’ ile *bele toprak/mele toprak* yani sarı toprak ifadesi de ilk bakışta *melenin* *bele-*’den geldiği fikrine aykırı görünmemektedir. Bu sözün eski Farsça’ya Türkçeden geçtiği ihtimalini bütünüyle yabana atmamak lazımdır. Türkmen Türkçesindeki “Amıderyanın anarısına göz’etmez *mele* suvu

çaykanyardı/Amudrya'nın ötesinde uçsuz bucaksız sarı su çalkalanıyordu(B. Kerbabayev).” şeklindeki ifadedeki gibi *mele suv*, *mele toprak sözleri* Türk boylarının coğrafya ve hayatla olan maceralarında çok sık kullanılan söz kalıplarıdır. Güney Azerbaycan Türk şiirinin XX. yüzyıldaki üstad bilinen temsilcilerinden Seyyid Mehemed Hüseyin Şehriyar'ın “Heyder Baba'ya Selâm” şiirinde de “beleştirmek” sürmek, bulaştırmak anlamında kullanılmıştır (Şehriyar, 1377:252.).

“Heyder Baba şeytan bizi azdırıp   Haydar Baba şeytan bizi azdırmış
Mehebbeti üreklerden kazdırıp,   Muhabbeti yüreklerden kazdırmış
Kara günün serneviştin yazdırıp   Kara günün alın yazısını yazdırmış

Salıp halkı birbirinin canına   Salmış halkı birbirinin canına
Barışığı *beleştirüp* kanına   Barışı *bulaştırmış* kanına.”

Türkmenistan Türkçesindeki örnekler de *mele*, ‘sarı’ karşılığında geniş bir kullanım alanına sahiptir. “ Men onı otuz yıl mundan ozal görenimde, mele saçlı, mele gelindi(Ben onu otuz yıl bundan önce gördüğümde sarı saçlı, sarı gelindi, N Pomma, Taylak Hızzın)”; “Oturanların önünde çanaklap govurma hem yanı tamdırdan çıkan mele petir goyuldu (Oturanların önüne çanakla kavurma ve tandırdan yeni çıkan sarı ekmek konuldu)” (Hamzeyev, 1962:437).

Divanü Lügati't Türk'te kaydedilen *-man/-men* ekiyle türetilmiş en eski yemek adı *közmen*'dir. Divan'da *közmen*'e közde pişirilen ekmek anlamı verilmiştir(Divan I, Ankara 1939:444). Menemen de tıpkı *közmen* gibi *mele* isminden *-men* ekiyle türetilmiş bir yemek adıdır. *Melemen* biçimi bugünkü yazı dilimizde gerileyici benzeşme sonucunda *menemen* şekline dönüşmüştür. Kelimenin kökeni konusunda Türkmenistan ve Anadolu Türkleri arasında sarı ortak anlamıyla işletilen *mele* kökünden geldiği görüşü açıktır. Ancak *melenin* bele- fiilinden gelmiş ve Farsçaya da geçmiş olabileceği hususunu da dikkate almak gerekir.

Kaynaklar

Akobirov, S. F.-Alikulov, T.A.-Zufarov, S. Z., *Üzbek Tilining İzahli Lugati II*, Moskva 1981, s. 235.
Allen, J Frank-Jeren Touch-Werner, *Turkmen-English Dictionary*, Maryland 1999, s.373.

Altıntaş, Ayten, “Divanü Lügati't-Türk'deki Yemek ve Yiyecekler”, *Türk Folkloru*, Sayı.62, Eylül 1984, s. 3-6.

Atalay, Besim, *Türkçemizde -Man/-Men*, İstanbul 1940, TDK Yay.

Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, 2. bs. Ankara 1986.

Baskakov, N. A.-İnkicekova-Grekul, A. İ, *Hakassko-Russkiy Slovar*, Moskva 1953, s. 120.

Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s. 332.

Dehhuda IV, Tahran 1345 s. 5032.

Derleme Sözlüğü VIII, K, 2. basım, Ankara 1993,TDK Yay. s. 2696.

Ergin, Muharrem, *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1993, s. 166.

Ferheng-i Muin IV. Tahran 1992, s. 2352.

Genç, Reşat, "XI. Yüzyılda Türk Mutfağı", *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1981, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 57-68

Halıcı, Feyzi, *Halk Şairlerinden Yemek Destanları*, Ankara 1990, s. 49, 54.

Hamzeyev, M. Ya. *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Moskva 1962, s. 437.

Güzel, Abdurrahman, "Kaygusuz Abdal'ın Eserlerinde Yiyecek Adları", *Türk Folkloru Araştırmaları 1982*, Ankara 1983, 103.

Jarring, Gunnar, *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, Lund 1964, 310.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati 't-Türk I, II, III*, Ankara 1939, 1940, 1941, TDK Yay.

Naskali, Emine Gürsoy, *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara 1999, s 62.

Oraltay, Hasan- Yüce, Nuri- Pınar, Saadet, *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1984, s. 108.

Orhan Şaik Gökyay, "Kaygusuz Abdal ve Simatıyeleri I-II" *Türk Folkloru*, Sayı, 13-14 Ağustos- Eylül 1980 s.3-5.

Özkan, İsa, “Türkçe ve Latince Bir Nasreddin Hoca Mecmuası” *Türk Kültürü Araştırmaları*, Şükrü Elçin Armağanı, Yıl:XXIX, Ankara 1993, s. 271-305.

Sevortyan, E. V. *Etimologičeskiya Slovar' Tyurkskih Yazıkov Obşetyurkskiye i Mectyurkskiye.*, Moskva 1978, s. 111

Sefercioğlu, Nejat, *Türk Yemekleri XVIII. Yüzyıla Ait Yazma Bir Yemek Risalesi*, Ankara 1985, Kültür Bakanlığı Yay. s.:54

Şehriyar, Üstad Seyyid Mehemmed Hüseyin, *Ber Güzide-yi Eşar-ı Türki ve Farisi.*, 1377, s. 252.

Yudahin, K. K, *Kırgızça-Orusça Sözdük* (Kırgızsko-Russkiy Slovar'). I, Moskva 1965, s.269.

Yund, Kerim, “Kişi Adlarında Renk”, *Türk Folkloru*, Sayı: 22, Mayıs 1981, s. 5.